

*Ғайса ХӨСӘЙЕНОВ,  
академик*

## Төплө зиһен, зур рух емештәре



*Ғиниәтулла Сафиулла улы  
Кунафин*

Башкорт нәфис әзәбиәте һәм әзәбиәт ғиле-ме донъяһында лирик, эпик, һирәкләп булһа ла драма әсәрзәре язырға тотоноп та, акрынлап фән донъяһына күсеүселәр зә, һәм, киреһенсә, ғилми донъянан ваз кисеп, әзәбиәт иленә карай юл алғандар за бар. Фәнгә тоғролок һаклап, шул йүнәләштә ныкышмалы рәүештә баш баһып, төплө эшләгәндәре лә осрай. Күп түгел улар. Һанай башлаһаң, кул бармактары ла етә. Ана шундай ғалим-филологтар араһында алғы сафта барыусылар рәтенә мин филология фәндәре докторы, профессор Ғиниәтулла Сафиулла улы Кунафинды ла индерер инем.

Ғ.С.Кунафиндың зур ғалим, педагог һәм йәмәғәт эшмәкәре булып формалашыуы беззәң күз алдыбызза барзы. БДУ-ла укып йөрөгән сағында ук вақытлы матбуғат биттәрендә һирәкләп булһа ла рецензиялар, мәкәләләр менән сығыш яһауы, кайһы бер укытыусыларының, айырыуса заманыбыздың күренекле телсе-методисы, “Әлифба” авторы, Ушинский исемендәге премия лауреаты, доцент Әбдерәхмән Әбдерәхим улы Ғәлләмовтың уны мактап телгә алыулары иштә калған. Хөрмәтле ғалим-педагог Ғ.Кунафин укыған төркөмдән кураторы булған икән. Уның һәм тағы ла бер-ике ғалим-педагогтың БДУ-ны кызыл диплом менән тамамлаған йәш белгесте аспирантураға тәкдим итеүзәре бөгөнгөләй хәтеремдә. Ә ул заманда аспирантураға урындар әз бүленә һәм ауырлык менән яулап алына, шуға күрә был урынға дәғүә итеүселәр күбәйеп китә ине. Ул йылды ла шулай булды. СССР Фәндәр академияһы Башкортостан филиалының Тарих, тел һәм әзәбиәт институты етәкселеге менән һөйләшеп, 4—5 дәғүәсенәң һәр кайһыһы менән әңгәмәләшеү, яқындан танышыу һақында килештек. Үзен бик баһалкы тотқан, етди карашлы, һомғол буйлы егет менән һөйләшәбез, һораузар бирәбез. Ғафури районы Сәйетбаба ауылында күп балалы колхозсы-крәстиән ғаиләһендә тыуып үскән, шунда урта мәктәпте тамамлаған. Укыусы сағында шиғыр-

зарын, мәкәләләрен район гәзитендә бастырғылап торған, шуға ла комсомолдың район комитеты уны район гәзитенә эшкә тәкдим иткән, хәрби хезмәткә алынғансы шунда эшләп йөрөгән, азақ БДУ-ға укырға ингән. Мәктәптә лә, армияла ла, университетта ла ул йәмәгәт эштәрендә әүзем катнашкан: пионер, комсомол, профсоюз ойошмаларына етәкселек иткән. Хәрби хезмәтенең өсөнсө йылында уға хатта рота старшинаһы вазифаһын башкарыуы ышанып тапшырғандар.

Безең иғтибарзы айырыуса йәлеп итә төшкәне шул булды: юғары укыу йорттарында, шул иҫәптән БДУ-ла ла, башкорттар йәш язмалы халык, уның революцияға тиклем язма культураһы булмаған тигән ялған идеология, әзәби мираҫка нигилистик караш шауқымында рухи мираҫыбыздың тәрән тамырҙарын барлап өйрәнеү түбән кимәлдә булған бер сакта, студент Кунафин Мәскәү китапханаларында һәм архивтарында эзләнеп, командарзың (кыпсактарзың) көнбайыш илдәре менән иктисади-сәйәси һәм мәзәни бәйләнештәре ерлегендә XIII быуат башында тыуған “Кодекс куманикус” (“Коман мәжмүғәһе”) тигән комарткыны өйрәнергә йөрәт иткән. Унда урын алған һүз сәнғәте өлгөләрен төрлө яклап анализлап, уларзың башкорт фольклоры, эстетик фекере менән тығыз бәйләнештә булыуын нигезләп, диплом эше язған. Был үзе бер кыйбулык, егеттең тырышлығы, ғилемгә барымы барлығы күрһәткесе ине.

Тарих, тел һәм әзәбиәт институты базаһында башкорт әзәбиәтенең күп томлыҡ тарихын языу идеяһын тормошка ашырыу мәсьәләһе ныклап күтәрелгән бер мәлдә, бындай йәш белгесте аспирантураға алырға, ғилми етәксәһе булырға кинәнен ризалаштым. Уға өмөттәр бағлап яңылышмағанмын. Аспирантым һәләтле, тырыш, уңған булып сықты: Өфө, Стәрлетамак, Казан, Ырымбур, Мәскәү, Ленинград калаларындағы архивтарҙа, китапханаларҙа баш калкытмай эзләнде, төрлө райондарҙа, төбәктәрҙә узғарылған археографик экспедицияларҙа катнашты, материалдар тупланы, текстологик эштәр алып барзы, мәкәләләр яззы. Тырышлыҡ бушка китмәне. Арзаклы мәғрифәтсе-ғалим, әзип һәм йәмәгәт эшмәкәре Мөхәмәтсәлим Өмөтбаевтың тормошо һәм ижады хақындағы диссертацияһын аспирантурала укыуға бирелгән вақыттан алда язып бөтөргө. Был 1976 йылдың көзө ине. Әле лә хәтерләйем: хезмәттә Тарих, тел һәм әзәбиәт институтының әзәбиәт һәм фольклор бүлегә ултырышында тикшергәндә, Әхнәф Харисов, Ким Әхмәтйәнов, Ғилемдар Рамазанов, Әнүр Вахитов, Вафа Әхмәдиев кеүек тәжрибәле ғалимдар уға юғары баһа бирзе. Әзәби мираҫыбызды өйрәнеүгә зур өлөш индергән, революцияға тиклемгә башкорт әзәбиәте буйынса беренсе булып докторлыҡ диссертацияһы яклаған, фән донъяһында киң танылыу алған Әхнәф Харисовтың шәкертем хақында: “Сафыбыз фәнни тикшеренеүҙәргә маһир, киләсәгә өмөтлө йәш белгес менән тулылануға шатмын. Әзәбиәт ғилеме донъяһына төплө әзерлекле ғалим килде. Уның фәнебеззе үстөрөгә зур өлөш индерәсәгенә ышанысым зур”, — тип баһа биреүен ишетәү, әлбиттә, кыуаныслы ине.

Әйтергә кәрәк, шатлығы менән бергә борсолуозар за булып алды ул сакта. Шәкертем диссертацияһын якларға тип йүгереп йөрөгән бер мәлдә, көтмәгәндә етди каршылыҡ килеп сықты. Бөтә СССР-ҙа “берзәм

совет халкы” тигән кәүемдең барлыкка килеүе хақында лаф орган, шул идея-карашты һүндермәс өсөн юғарынан төрлө саралар күрелгән, күрһәтмәләр бирелгән сак ине шул. Фильми дәрәжәләр биреү буйынса СССР-зың Юғары аттестация комиссияһынан да шундай күрһәтмә хаты килеп төштө. Унда бөтә милли республикаларға ла диссертацияларзың туған телдә түгел, ә фәкәт рус телендә, яңы талап һәм кағизәләр ни-гезендә башкарылырға, авторефераттарзың структур-композицион йәһәттән бөтөнләй башкаса язылырға тейешлеге тураһында хәбәр ителә. Кулға алып карарлык, өйрәнерлек бер ниндәй өлгө булмауына карамастан, аспирантым килеп тыуған каршылыкты 3—4 ай эсендә еңеп сыкты. Ул диссертацияһын урыс теленә тәржемә итеп, яңы талаптарға ярашлы үзгәртеп корзо, авторефератын яңы структураға яраштырып, өр-яңынан яззы һәм диссертация советы алдында уңышлы һынау тотто. Шуны ла әйтергә кәрәк, уның был хезмәттәре заманында аспирант һәм докторант фило-логтарға үзе бер өлгө булып китте. Уларзың был фактты бөгөн дә онотмай иҫкә алыузарын ишетергә тура килгәне бар.

Шулай Финиәт Кунафин башкорт әзәбиәт ғилеменә ныклы бер таянысына әүерелә башлай. Ул алты томлык башкорт әзәбиәте тари-хын языуға әүзем катнаша, бигерәк тә XIX—XX быуат башындағы рухи байлығыбыззы барлап өйрәнәү йүнәлешендә дәрәжәләп эшләй. Уның тарафынан был фундаменталь хезмәткә язылған монографик бүлектәрҙән киң катлам укыусылар XIX быуаттың беренсе яртыһында Башкорт-останда мәзәниәт һәм әзәбиәттең торошо, үсеш тенденциялары менән танышты. Ш.Зәки, Ә.Карғалы, Һ.Сәлихов, М.Котош-Кыпсаки, Б.Кот-досов, И.Мырзакаев, Х.Жданов, С.Күкләшев, М.Иванов, М.Биксурин, М.Өмөтбаев, Р.Фәхретдинов кеүек шағирҙарзың, сәсәндәрҙең, ғалим-языусыларзың ижадтары хақында төплө мәғлүмәттәр алды.

Шәкертем Башкорт дәүләт университетына укытыусылык эшенә күскәс тә, фәнни эзләнәүзәрән һүлпәнәйтмәнә. Бары уның саф академик ха-рактерзағы тәбиғәтенә ғилми-методик йүнәлештәге эзләнәүзәр өстәлә төштө. Ғалим-педагог республикабыззың юғары укыу йорттары тари-хында башлап студенттар өсөн башкорт әзәбиәтенә боронго дәүәрҙән алып 1917 йылға тиклемге ике киҫәктән торған тулайым, системалы программаһын төзөнә, бер-бер артлы “XIX быуаттың беренсе ярты-һындағы башкорт әзәбиәте” (1988), “XIX быуаттың икенсе яртыһын-дағы башкорт әзәбиәте” (1992), “Культура Башкортостана и башкир-ская литература в XIX веке” (1992) китаптарын баҫтырып сығарзы. Ул үзенә уй-фәкерҙәре, фәнни күзәтеүзәре менән төбәк-аранан алып халык-ара кимәлдәге ғилми конференцияларға һәм симпозиумдарға сығыштар яһарға, тиҫтәләгән мәкәләләрен ғилми йыйынтыктарға һәм журналдарға баҫтырырға ла вақыт таба. Миңә, әллә ни йыш булмаһа ла, уның менән бергә шул конференцияларға һәм симпозиумдарға катнашырға тура килгәне бар. Мәҫәлән, шуларзың иң һуңғыларының береһе — Екатеринбургта 2005 йылдың октябрәндә узғарылған Бөтә Рәсәй фәнни конференцияһы хәтерҙә ярайһы уйылып калған. Ул Урал төбәгендә йәшәүсә халыктарзың биш томлык әзәбиәт тарихын языу мәҫәләһенә арналғайны. Миңә пленар ултырышта яһаған сығышым

менән бер рәттән Ф.Кунафин, М.Изелбаев, М.Нәзәрғоловтарзың докладтары унда зур резонанс уятты. Конференцияның һуңғы көнөндә ойшторолған “түңәрәк өҫтәл” артында һөйләшеүҙә шәкертемдең миң менән бергә башкорт әҙбиәтенәң Урал регионьндағы һиндәйзәр “килмешәк”, “кушымта” һүз сәнғәте булмауын, ә ысын мәғәнәһендә иң боронғо, тарихи ерлекле, “аҫаба” әҙбиәт булыуын иҫбатлап, уның бәҫен яклап, ике-өс тапкыр күтәрелеп төплө сығыш яһауы күптәрҙе уйланырға, дискуссия ағымын конструктив йүнәлешкә бороп ебәрергә, фекерзәрәбеҙҙе иҫәпкә алырға булышлыҡ итте. Әгәр зә Урал халыктарының биш томлыҡ әҙбиәте тарихын язырға һасип була калһа, башкорт әҙбиәте унда лайыҡлы яқтыртыу табасағына хәзәр иманым камил.

Бөгөнгө көндә профессор Ф.С.Кунафин 300-зән артыҡ ғилми хезмәттәрҙең, шул иҫәптән өс тиҫтәгә яҡын монографияларзың, дәрәсләктәрҙең һәм укыу әһәмәттарының авторы. Шәкертемдең эштәрәнең күбәһен карап, укып барғанлыктан, бөтә яһаулыҡ менән әйтә алам: төплө зиһен, зур рух емештәрә улар. Бына уның һуңғы йылдарҙа донъя күргән монографияларының береһе — “Үткәндең шиғри ауазы” (“Поэтическое эхо прошлого”, 2004). Авторға уй-фекерзәрҙе биреүҙә һибелеп китеү, эзмә-эзлелекте юғалтыу, тегенән-бынан алып қорама яһау “стиле” ят. Әйтер һәр һүзә, һәр фекерә уйланылған, күзәтеүҙәре дәлилленгән. Был инде фәнни эштәр өсөн бик мөһим системалылық, академизм күрһәткесе.

Әле һүз барған һәм унан алда донъя күргән “И песней, и сатирой...” (1999), “Башкирская поэзия XIX — начала XX веков” (2002), “Башкирская нарративная поэзия XIX — начала XX веков” (2003) монографияларында ғалим башкорт әҙбиәт ғилемдә бығаса яңғырамаған өр-яңы фекерзәр, концепциялар менән сыға, уларҙы бай фактик материалдар ерлегендә яһалған төплө анализдары һәм күзәтеүҙәре менән ышандырырлыҡ дәлилләй. Ул революцияға тиклемгә дәүер әҙбиәте-беҙҙең лирик төргә караған жанрҙарын системалы классификациялаузың яңы принциптарын тәкдим итә. Алғы планға ғилми әсәрзәрҙең йөкмәтке һәм форма күрһәткестәрәһен генә түгел, ә тәғәйенләнештәрәһен, функцияларын да сығара. Поэтик жанрҙарҙы ул төп дүрт төркөмгә бүлеп карауҙы тәкдим итә: йыр поэзияһына, манифестацион-публицистик, медитатив һәм нарратив шиғриәттәргә караған жанрҙар төркөмдәре. Тәкдим иткән төркөмләү принциптарына ярашлы, автор үз китаптарында әҙбиәттәң лирик төрө типтарының һәр кайһыһына ентәклә һәм төплө характеристика бирә, уларзың тәбиғәтән, үззәрәһә генә һас характерлы һызаттарын асып һала, уларға караған жанрҙар системаһының әлегәсә бер кем тарафынан өйрәнелмәгән яктарын, һызат-үзәнәлектәрәһен аса. Быға тикшерәү өсөн бай әҙби материалдың йәлеп ителәүе, әлегәсә билдәле булмаған байтаҡ боронғо язма сығанактарзың фәнни әйләнәшкә индә-реләүе ныҡ булышлыҡ итә.

Профессор Ф.С.Кунафин шиғриәттәң йыр тибына караған йыр-баллада, йыр-мәҙһиә, йыр-ағитка, йыр-сада (оран), романс, гимн, марш, бәйет, мөнәжәт; манифестацион-публицистик характерҙағы шиғриәттәң хитап, мәктүб, һасыятнамә, эпиграмма, пародия, мадригал, сатирик шиғыр, парафраһ; нарратив поэзияның поэма, баллада, мәҫәл,

тәмсил кеүек жанрзырын һәм формаларын төрлө яклап өйрәнгәндә, уларзын генезисын, формалашыу юлдарын асыклау максатында йыш кына боронго һәм урта быуаттар һүз сәнғәтенә экскурс яһап ала, башкорт-көнсығыш, башкорт-көнбайыш, айырыуса башкорт-урыс эзәби бәйләнештәре мәсьәләһенә зур игтибар бүлә, киң эзәби фонда сағыштырма-типологик тикшеренеүзәр үткәрә. Ғалим фольклор һәм ауыз-тел эзәбиәте (йырау-зар һәм сәсәндәр ижады) комарткыларына ла йыш мөрәжәғәт итә. Был аңлашыла ла. Ни генә тимә, эзәбиәттең юл башы фольклорза бит.

Ғөмүмән, Ғ.С.Кунафиндың һәр монографияһы асыш-табыштарға бай булыуы менән игтибарзы үзенә тарта. Был йәһәттән уның һуңғы йылдарза донъя күргән китаптары айырыуса күнелде биләй. М.Ғәйнуллин, Т.Килмөхәмәтов, Ф.Күзбәков, М.Нәзерғолов кеүек тәҗрибәле эзәбиәт белгестәренәң уларзы бер тауыштан “асыштар, яны караштар йыйылмаһы” тип баһалаузары менән килешмәү мөмкин түгел.

Хәйер, Ғ.С.Кунафиндың тәүге монографиялары ла башкорт эзәбиәт ғилемәнә ниндәй зә булһа яңылык алып килмәй қалманы. 1981 йылда Мәскәүзә ул сакта СССР-зың төп академик нәшриәте “Наука”ла коллегаһы Ә.Вилданов менән берлектә сығарған “XIX быуат башкорт мәгрифәтсе-демократтары” (“Башкирские просветители-демократы XIX века”) хезмәте күп милләтле илдә зур популярлык яуланы, заманы өсөн бәтә башкорт эзәбиәт ғилемәнәң оло қазанышы булды. Уның аша СССР-за йәшәүсә йөзәрләгән милләт вәкилдәре урыс телендә тәү башлап башкорттарзың XIX быуаттағы рухи донъяһы, энциклопедик қоласлы, фәлсәфәүи-эстетик кеүәле арзақлы эзиптәре тураһында системалы мәғлүмәт алды. Был монография әлегә тиклем Октябрь революцияһына тиклемге башкорт эзәбиәте, ижтимағи-эстетик фекере буйынса Мәскәүзә донъя күргән, М.Нәзерғоловтың бик дәрәс әйтеүенсә, “милли эзәбиәтебез һәм мәзәниәтебез тарихының мөһим һәм сағыу бер осоро менән тотош ил халкын таныштырған, рухи ынйыларыбыззы киң даирәгә сығарған” берзән-бер хезмәт булып тора.

Ғалимдың артабан рус телендә донъя күргән “XIX—XX быуат башындағы башкорт сатирик поэзияһы” (1996), “XIX—XX быуат башындағы башкорт эзәби йыр поэзияһы” (1997) монографиялары ла эзәбиәт фәнәнә яны биттәр өстәнә. Ә инде уның “Мәгрифәтсе һәм эзип М.Өмөтбаев” (1991) китабы атаклы башкорт мәгрифәтсәһенәң тормошон, донъяға карашын, ғилми, поэтик, публицистик, йәмғиәт эшмәкәрлеген, тәржемә өлкәһендәгә эзләнеүзәрән бай эзәби һәм фәнни материалдар, документаль сығанактар ерлегендә тәү башлап монографик планда тулы, төрлө яклы һәм эзмә-эзлекле яқтыртқан етди хезмәт булды. Был һәм башка монографияларын языу өсөн ғалим илебеззән төрлө қалаларындағы тиңтәләгән архивтарза, китапханаларзың қульязмалар һәм һирәк осрай торған китаптар бүлектәрәнә бил язмай материалдар тупланы, уларзы системаға һалды, текстологик яктан эшкәртте. Әйткәндәй, шул текстологик эшмәкәрлектәң бер емешә булып 1984 йылда М.Өмөтбаевтың уның тарафынан төзөлгән, баш һүз һәм комментарийзар менән тәьмин ителгән “Йәдкәр” исемле әсәрзәр һәм фәнни-популяр хезмәттәр, 2001 йылда “Шиғырзар” йыйынтыктары донъя



күрзе. Фалим-текстолог XIX быуаттың тәүге яртыһында ижад иткән суфый шағир Шәмсетдин Зәкизең бығаса кульязмаларҙа һаҡланған утызлап шиғырын текстологик яктан карап, баһтырып сығарҙы. Ул ике томлыҡ “Балалар әҙбиәте антологияһы”н (1986, 1987) әҙерләп сығарыуға ла әүзем катнашты.

Фалимдың мәғариф системаһын үстөрөгә, дәрәсләктәр төзөгә үз өлөшөн индереүе лә хуплауға лайыҡ. Ул уҡытыусы-ғалим Р.Искәндәров менән берлектә “IX класта башҡорт әҙбиәтен уҡытыу” (1992) методик кулланмаһын яҙы, юғары уҡыу йорттары өсөн “История Башкортостана. С древнейших времен до 1917 года” (1991) тигән дәрәсләктәң мазәниәткә һәм әҙбиәткә арналған бүлектәрән яҙыуға тос өлөш индәрҙе. Фалим IX синиф уҡыусылары өсөн “Башҡорт әҙбиәте” дәрәсләге авторҙарының берәһе.

Шәкертмәң әүзем йәмәғәтсе булығы ла күңелгә ятышлы. “Башҡортостан Республикаһы халыҡтары телдәре тураһында” БР Законын тормошка ашырыу буйынса комиссия, Бөтә донъя башҡорттары королтайы Башҡарма комитеты ағзаһы, ғафуриҙарҙың Өфөлөгә “Табын” яҡташтар ойошмаһы рәйесе, уҡыусылар, башҡорт теле һәм әҙбиәте уҡытыусылары өсөн йыл да уҙғарылған “Урал батыр” эпосын башҡарыусылар, “Йыл уҡытыусыһы” конкурстарында жюри ағзаһы буларак, ул күп эштәр алып бара. Тиҫтәнән артыҡ йылдар һузымында Башҡортостан Языусылар берлегенәң тәңкит секцияһын да етәкләне ғалим. Һуңғы йылдарҙа уның тыуған ауылы Сәйетбабаның 300 йыллығын юғары кимәлдә билдәләү, был ауылды республика кимәлендә башҡорт тарихи-мәзәни үзәге итеү буйынса инициатива күрһәтеп, янып-дәртләнөп, ошо йүнәләштә төрлө эштәр башҡарыуы, тыуған ауылы һәм мәктәбе һаҡында “Сәйетбаба — изге төйәк” (2004) һәм “Изге лә ул, нурлы ла” (2004) тигән фәнни-публицистик һаҡарҙағы күләмлә генә китаптарың баһтырып сығарыуы ла күптәргә мәғлүм.

Кунафин-педагогка килгәндә, уның киң һаҡаршы, юғары мазәниәтлө, үзенә лә, студенттарға ла талапсан, ғәзәл һәм принципиаль уҡытыусы, оҫта лектор, һәләтлө ойоштороусы булығы һаҡындағы фекерҙәрҙе коллегаларынан да, әлеккә шәкерттәрәнән дә, бөгөнгө студенттарынан да күп ишеткән бар. Фалим-педагог аспирантура һәм докторантура аша юғары квалификациялы ғилми кадрҙар әҙерләү буйынса ла зур эш алып бара.

Ошондай әүзем фәнни, педагогик һәм йәмғиәт эшмәкәрләге өсөн профессор Ф.С.Кунафин “Башҡортостандың атқанған халыҡ мәғарифы һезмәткәре” тигән мақтаулы исеңгә, төрлө министрлыктарҙың почет грамоталарына, СССР Юғары белем буйынса дәүләт комитетының “Һезмәттәге юғары уңыштары өсөн” билдәһенә, Рәсәй Фәндәр академияһы Президиумының Дәүләт ғилми стипендияһына, Ж.Кейекбаев исемендәге премияға лайыҡ булды.

Бына шулай үз алдына зур мақсаттар куйып, халқы һәм илө алдында йөз кызартмаһыҡ итеп йөшәй, эшләй, ижад итә шәкертмә Финиәт Кунафин. Уға киләсәктә лә зиһен тәрәнлеген, рух юғарылығын юғалтмай ижад итергә, зур уңыштарға өлгәшергә яҙһын.